

PRÓ ÉS KONTRA

VERMES GÉZA

A HIT ÉS A TÖRTÉNELEM JÉZUSA KÜLÖNBÖZŐ VITA JOSEPH RATZINGERREL

Forrás: A KMÉM–Pax Romana Innsbrucki Tanulmányi Napjai alkalmából, 2007. október 4-én elhangzott előadás szerkesztett szövege.

A szerző neves bibliatudós, történész, az Oxfordi Egyetemen a judaisztika emeritus professzora, az Angol Tudományos Akadémia rendes tagja (vö. „Mérleg”, 2000/4., 444. l.).

XVI. Benedek pápa Jézusról szóló könyvét nemcsak a hívő katolikusok, hanem a nem katolikus bibliatudósok is világszerte óriási érdeklődéssel és kíváncsisággal várták. Egy ilyen könyv rendkívüli újdonságnak tűnt napjainkban, de újdonság lett volna még korábbi időkben is. Pápák a maguk nevében csupán hit-tudományi problémákról adtak ki enciklikákat, noha általában azokat nem ők, hanem a vatikáni szakértők írták. II. János Pál kiadta összegyűjtött beszédeit és írt vallásos könyveket is. De pápák eddig még nem produkáltak bibliatudományos tanulmányokat. Amikor tehát a tudósvilág hírt kapott arról, hogy XVI. Benedek egy, a názáreti Jézusról szóló tekintélyes kötet kiadását tervezi, türelmetlenül várták a munka megjelenését. A könyv címe azt a látszatot keltette, hogy a pápa, aki előzőleg mint János Pál teológiai zsandárja vagy Isten rottweiler kutyája csúfnéven volt ismert, most visszatért előző személyiségéhez, és – mint a II. Vatikáni Zsinat idején – megint progresszív teológus lett. Úgy látszott, hogy Jézust történelmi szempontból fogja tanulmányozni, mert másképpen könyvének címe „Jézus, az Isten Fia”, vagy „Jézus, a megtestesült Isten” lett volna.

Arról, hogy Benedek pápa Jézusról szóló monográfiája a küszöbön áll, Amerikában, a Princetoni Teológiai Szemináriumban hallottam, ahová azért utaztam, hogy a Jézus-kutatás módszertanának szentelt nemzetközi szimpóziumon megtartsam a nyitóelőadást. Hihetetlennek látszott, hogy maga a pápa hamarosan személyesen azonosulna a történészekkel. De XVI. Benedek könyvének előszavában csaknem betű szerint hitelesítette benyomásomat. Ott ezt írja: „Én az evangéliumok Jézusát a szó szoros értelmében mint a valódi, »történeti« Jézust akarom ábrázolni.”

Sajnos véleményem túl optimistának bizonyult. A régimódi teológus Ratzinger nem tartozik a történészek körébe.

Mivel úgy gondolom, hogy vannak hallgatóim, akik nem otthonosak a modern Jézus-kutatás történetében, számukra most dióhéjban összefoglalom a problémát. A 18. század utolsó évtizedeiben véget ért a vak hit a Biblia minden szavának igaz voltában. Megszűnt az az álláspont, amely az egész keresztény ókorban, középkorban és még a reneszánsz utáni első századokban is uralkodott, mielőtt az *Aufklärung*, a *siècle de lumières* elérte volna az Újtestamentum világát. A történelem Jézusának kutatása *Hermann Samuel Reimarus* révén Németországban indult meg és majdnem két évszázadon keresztül főként Németországban folytatódott. Csupán az utóbbi 30–40 év folyamán lett nemzetközivé.

Reimarus munkája csak halála után jelent meg, 1774 és 78 között. *Gotthold Ephraim Lessing* volt a névtelen mű kiadója. Reimarus megpróbált benne különbséget tenni Jézus tanítása és az újszövetségi írók, illetve az egyház későbbi hozzáadásai között. A 19. század folyamán *David Friedrich Strauss* és *Ernest Renan* tovább folytatták a kutatást. Jézusuk az Atyaissten és az emberi felebarát szeretetének hirdetője volt. A 19. és 20. század fordulóján *Wilhelm Wrede* és *Albert Schweitzer* eszkatologikus színezetet adtak a Jézus-arcképnek. A két ellentétes portré, a magasrendű zsidó etikát tanító liberális bölcs és a katasztrofális világvégét, valamint Isten országának azonnali elérkezését hirdető Jézus összeegyeztethetetlenek és nagyon szubjektívnek is tűnt. Ennek következtében Albert Schweitzer híres *Von Reimarus zu Wrede – Eine Geschichte der Leben-Jesu-Forschung* című könyve negatív hangon fejeződött be. Schweitzer kijelentette, hogy efféle kutatás folytatásának nincs értelme: a történelmi Jézus meghalt. Schweitzer hamarosan Afrikában telepedett le, hogy Jézushoz hasonlóan betegeket gyógyítson. Ő nemcsak filozófus, szentírástudós, Bachszakértő, orgonaművész és orgonaépítő volt, de még orvosi diplomával is rendelkezett.

Schweitzer nyilatkozatának következtében az első világháború után megszületett a *Formgeschichte*- (formatörténeti) iskola. Alapítója, a nagyhírű és rendkívül befolyásos *Rudolf Bultmann* kijelentette, hogy Jézus életének és személyiségének kutatása valójában értelmetlen, mert az újszövetségi forrásokat csupán az egyház hite és nem Jézus egyénisége érdekelte. Az evangélium tudósának feladata csak az, hogy a hagyomány által továbbított anyagban szétválassza a különböző formai egységeket (közmondásokat, példabeszédeket, vitákat, apokaliptikus jövendöléseket), és meghatározza *Sitz im Lebenjüket*, vagyis hogy ezek az irodalmi egységek az egy-

ház életében milyen szituációnak felelnek meg. A Bultmann-mozgalom aranykorát, az 1920 és 1950 közötti éveket sokan „kutatás nélküli” vagy „No Quest” korszaknak hívták. Természetesen ez nem szó szerint igaz, mivel olyan Újszövetség-tudósok, akik nem tartoztak a *Formgeschichte* irányzathoz – például T. W. Manson és C. H. Dodd Angliában – folytatták a történeti Jézus kutatását.

Persze Albert Schweitzer megható gyászbeszéde ellenére a történelem Jézusa nem akart lefeküdni és halottnak tekinteni magát. Az 1950-es évektől kezdve Bultmann tanítványai féltéken újraindították a Jézus-kutatást, és a formakritikai módszert a történelem tanulmányozására igyekeztek használni. Így kezdődött a Jézus-kutatás második felvonása, a „*Second Quest*”. Az előbb említett féltékenység észrevehető Günther Bornkamm „A názáreti Jézus” című, 1956-ban megjelent monográfiájában, ahol a szerző első mondatában megsemmisíti a munka témáját a következő szavakkal: „Manapság már lehetetlen Jézus életét megírni.” A *Second Quest* még kb. húsz évig folytatódott, de nem volt semmi komoly eredménye. (Zárójelben emlitem, hogy Joseph Ratzinger ezekben az években végezte teológiai tanulmányait, de az ő specialitása a dogmatika és a patrisztika volt, és doktori disszertációját *Szent Ágostonról* készítette.)

A Jézus-kutatás utolsó felvonása, az úgynevezett „*Third Quest*”, a hetvenes években indult meg, amikor a tudományos tájkép teljesen megváltozott. Az Albert Schweitzer által olyannyira dicsért német teológia vezető szerepe akkorra már megszűnt. Ennek képviselői a 20. század folyamán a hellenizmusra szakosodtak és általában nem voltak a Jézus-kori judaizmus szakértői. Az új kutatók Angliában, az Egyesült Államokban és még Izraelben találhatóak. Érdeklődésük fókuszusa a Holt-tengeri tekercsek fényében a „zsidó” Jézus felfedezése volt. Az új perspektívát leleplezik az alapvető publikációk címei: *Jesus the Jew* („A zsidó Jézus”), az én 1973-ban Oxfordban írt könyvem. Az akkor szintén oxfordi E. P. Sanders „*Jesus and Judaism*” („Jézus és a judaizmus”) c. nagy munkája 1985-ben látott napvilágot. Jeruzsálemből jött David Flusser 1988-as tanulmánya, a *Judaism and the Origins of Christianity* („Judaizmus és a kereszténység forrásai”). 1991-ben New Yorkban John P. Meier megjelentette a *The Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus* („Egy határszéli zsidó, A történelmi Jézus új átgondolása”) első kötetét. Ugyancsak 1991-ben jelent meg a chicagói John Dominic Crossan fontos munkája, *The Historical Jesus: The Life of a Mediterranean Jewish Peasant* („A történelmi Jézus, Egy mediterrán zsidó paraszt élete”). A zsidó Jézus kutatása nagyon hamar világszerte uralkodóvá vált nemcsak protestáns, zsidó és felekezet nélküli tudósok, hanem még vezető kato-

likus exegeták (mint R. E. Brown és J. A. Fitzmyer) körében is, akik szabaddá lettek és beléptek a világ tudósainak körébe, amikor a Vatikán katolikus bibliamagyarázatot ellenőrző intézménye, a Pápai Bibliabizottság a múlt század közepe táján megszűnt beavatkozni kutatási szabadságukba.

A zsidó Jézushoz vezető új kutatási irány azért diadalmasodott olyan gyorsan, mert tudósok és művelt laikusok minden nehézség nélkül belátták, hogy az első századbéli galileai zsidó Jézust, akinek a tanítása majdnem kivétel nélkül a galileai zsidók felé irányult, csak az első századbéli palesztinai zsidók nyelvén, irodalmán, szokásain és tanításuk módján keresztül lehet történelmi valóságában megérteni, nem pedig a későbbi görög egyházatyák filozófiai és teológiai gondolkodásán és elméletein keresztül. Ennek következtében a húsból és vérből álló Jézust csak úgy lehet megközelíteni, ha előbb leromboljuk a gátat, amelyet az eredeti Jézus által átadott szemita, arameus-héber kulturális és vallásos hagyományok görögre való fordítása épített azokban az újszövetségi időkben, amikor a hagyományokat már nem palesztinai zsidóknak, hanem szíriai, kis-ázsiai, egyiptomi, görögországi és itáliai pogányoknak hirdették. Az Újszövetség fordítás jellegű irodalom. Nemcsak nyelvek fordításából áll – arameusról görögre –, hanem fogalmak fordításából is: a Biblia és judaizmus átfordításából a klasszikus hellenista ideológiába. *Traduttore traditore*, jelenti ki a közmondás: minden fordító ferdítő. Ez az általános figyelmeztetés még inkább érvényes, amikor valamely vallási kultúrának egy tőle merőben különböző vallási kultúrába való átmenetéről van szó.

E hosszas bevezetés után forduljunk most Joseph Ratzinger művéhez. A német eredetiből készült angol fordításában *A názáreti Jézus* négyszáz oldalas kötet. Ez azonban csupán a teljes munka első fele. A pápa tíz fejezetben tárgyalja Jézus életét, megkeresztelésétől Péter hitvallásáig és Jézus színeváltozásáig. Az egyéb fejezetek megvitatják Isten országát, a hegyi beszédet, az Úr imáját, a példabeszédeket, a János evangéliumában talált jelképes fogalmakat és végül Jézus néhány címét (Emberfia, a Fiú, Én vagyok). A kötet terv nélkül keveri Jézus életrajzát és tanítását a rá vonatkozó későbbi teológiai elemekkel. Fontos részletek – mint Jézus születése, halálra ítéltése és keresztre feszítése, melyek a pápa történelmi érzékét bizonyára próbára fogják tenni – hiányoznak ebből az első kötetből, s majd a második kötet tárgyalja őket. Azt is hozzá kell tennem, hogy a kihagyott részletek miatt lehetetlen eldönteni, hogy

Jézus karizmatikus jellemvonásai (gyógyítás és ördögűzés), amelyek rendkívül fontosak a szinoptikus evangéliumokban, de nagy részben eltűnnek Jánoséból, szándékosan vannak-e elhallgatva, mert nem felelnek meg Benedek Jézus képének, vagy ismertetésük a második kötet megjelenésére vár.

Egy relatíve hosszú, huszonnégy oldalas előszóban a szerző összefoglalja tudományos céljait és elveit. Bátran vagy talán vakmerően kijelenti, hogy a könyv a teológus Ratzinger és nem XVI. Benedek pápa tollából származik, és ezért mindenkinek szabad a munkát kritizálnia. Eddig a magas rangú *Martini* bíboros kivételével, aki mint *papabile* Ratzinger vetélytársa volt az 2005-ös konklávén, egyetlen katolikus bibliatudós sem merete még szelíden sem megbírálni a pápa művét. Hogy mennyire őszinte a pápai felhívás kritikára, majd az idő fogja megmutatni. Nem lesz rá szükség, hogy Benedek maga büntesse meg a merész katolikus biblikusokat: konzervatív püspökei örömmel vennék védelmükbe a Szentatyát és megtennének mindent, hogy elnémítsák a vakmerő teológusokat.

Ratzinger a Jézus-kutatásban kötelezőnek mondja a történeti-kritikai módszer használatát, mert véleménye szerint a katolikusok Jézus-hite történelmi eseményekkel kapcsolatos. Állítja, hogy maga is ezt a módszert követte *A názáreti Jézus* megírásában. De amikor közelebbről vizsgáljuk meg érvelését, kitűnik, hogy a történész szemszögét sokszor otthagyja, ha az gátolja a teológus terveit. Azt is kijelenti, hogy szerinte a történetkritika módszere nem képes megoldani a Biblia szavaival kapcsolatos jelenkori problémákat. Ezzel az állítással bevallja, hogy őt a történelem valójában nem érdekli. Kutatásának célja nem az evangéliumokban megőrzött jézusi tanítás eredeti értelmének a felfedezése, hanem hogy megmutassa, mit jelent e tanítás kifejtett értelme a Bibliában lelki táplálékot kereső mai emberek számára. Célja lekipásztori szempontból dicséretre méltó, de az az állítása, hogy az evangéliumok Jézusát „a szó legszorosabb értelmében” mint a valódi „történelmi” Jézust szándékozik lefesteni, sajnos nem felel meg a valóságnak. Könyve az evangéliumok által inspirált elmélkedések sorozatából áll. Ezek az elmélkedések kétségtelenül áhítatot sugároznak, de semmi közük sincs a történelemkutatáshoz. Vallásos értékelésük kívül esik szakmai illetékességi körömön. Azt azonban állíthatom, hogy amikor Ratzinger néha megpróbálja felmutatni a mai történelmi problémákban való jártasságát – például a Holt-tengeri tekercsek és az esszénusok szerepét Keresztelő Szent Jánossal és Jézussal kapcsolatban –, érvelése rendkívül felületes. Amikor azt írja, hogy Jézus és családja közel állt a qumráni közösség gondolköréhez, Ratzinger minden vizsgálat nélkül feltételezi, hogy (a) az esszénusok és

a qumrániak azonosak; hogy (b) esszénusok éltek Galileában az első század első évtizedeiben (amire nincs semmi bizonyítékunk), és hogy (c) tudunk valamit Jézusról, sőt családjáról a Keresztelő Szent János körében történt nyilvános megjelenése előtti időkből.

Noha Ratzinger elfogadja, hogy az Újszövetség írásait többféle szinten lehet megközelíteni, sohasem vizsgálja meg ezeket a többes értelmi lehetőségeket. Úgy tűnik, sohasem ébred tudatára annak, hogy létezik tanfejlődés. Minden evangéliumi szónak kivétel nélkül mindig a legmagasabb értelmet tulajdonítja. Mivel bevallja, hogy célja az Úr arcának megtalálása, bibliamagyarázata krisztológiai, azaz hitre épül. Exegézisében egy teológiai fogalomra, a Szentírás benső egységére támaszkodik. Fő szentírásmagyarázati elve a régi egyházatyáknak a bibliai szavak fölcserélhetőségébe vetett hitét visszhangozza. Ezt az exegetikai módszert a mai biblikus teológusok (akik nem azonosak a történeti-kritikai bibliamagyarázókkal) a Yale Egyetem nemrégiben elhunyt professzora, *Brevard Childs* nyomán *kanonikus exegézis*nek hívják. A dogmatikus Ratzinger szerint ez a kanonikus exegézis magasabb rendű, mint a történeti exegézis, amelyet továbbvisz és pótol. Úgy véli, hogy a történeti értelmet meghaladó teológiai szentírásmagyarázat, amelyet Szent Pál, Szent János és a többi újszövetségi írók adtak át a pogánykeresztényeknek, teljesen azonos a Jézus által a zsidóknak prédikált egyszerű arámi szavakkal, és azok igazi értelmét mutatja fel. Ebből pedig Ratzinger arra következtet, hogy az egyház isteni Krisztusa és a történeti Jézus, a vándorló galileai gyógyító, ördögűző és prédikátor, valójában nem különbözik egymástól. Anélkül, hogy tanulmányozná a korabeli vallásos nyelvet, meri azt állítani, hogy az Úr szó egyszerűen az ószövetségi *Isten* (Jahve) név parafrázisa, és az Isten Fia kifejezés Jézus szó szerinti istenségét jelenti ugyanabban az értelemben, mint amelyben a filozofikus görög egyházatyák használták a nikaiai zsinaton. Ratzinger szerint a görög *homoúsziosz* és a latin *consubstantialis* megőrzik az Isten Fia bibliai szó eredeti jelentését.

Most ugrott ki a macska a zsákból!

Entre nous, őszintén úgy vélem, hogy Joseph Ratzingernek nincs képesítése a történeti bibliamagyarázat végrehajtására, és kiderül, hogy ítéletem egybeesik Martini bíboros véleményével. Az egyetlen különbség az, hogy Martini – érthetően – óvatosabban fejezi ki magát. A könyvben egyetlen olyan utalás sem található, amely bizonyítaná, hogy Ratzinger ismeri Jézus szemita nyelvi és kulturális hátterét. (Egy alkalommal a pápa elárulja e téren fennálló tudatlanságát. Szerinte a *talía* héber szó bárányt vagy gyermeket jelent. De ilyen héber szó

nincs. A *talia* arámi főnév. Ezt a téves állítást a pápa egy híres tudósak, *Joachim Jeremias*nak tulajdonítja, akinek semmi köze sincs a baklövéshez. Ez csupán hibás idézet.)

Ratzinger tézise a történeti bibliamagyarázat téves megértésén alapul, a szerző képtelenségén arra, hogy a Jézus-problémát a történész szemszögéből nézze. Az evangéliumok és főként a köztük fennálló ellentmondások szigorú és részletes nyelvészeti, irodalmi és történeti analízise nélkül a történeti Jézusnak a hit Krisztusával való azonosítása – Ratzinger könyvének fő tétele – szilárd alapzat nélkül a levegőben lebeg.

Például ha Jézus keresztségéről szóló fejezetében a pápa érdemesnek tartotta volna elemezni az égi hanghoz kapcsolódó terminológiát a zsidó szövegek fényében, nyilván nem arra a következtetésre jutott volna, hogy ez utalás Jézus föltámadására, vagy pedig hogy itt találjuk a Szentháromság első megfogalmazását. Az égi hang révén kapott üzenet nem ritka a régi zsidó irodalomban. A rabbik ezt a hang lányának vagy *bat qol*nak nevezték. A *bat qol* próféciát helyettesít, és híres rabbik (például *Hillél*, *Eliezer ben Hyrcanus*) és csodatevők (mint *Honi* és *Hanina ben Dosa*) isteni jóváhagyására szolgálnak. Honit és Haninát az égi hang még „Fiam”-nak is nevezte, azaz egy Isten által jóváhagyott személy Isten fiának hívható. Hasonlóképpen Ratzinger nyilvánvalónak tartja, hogy Jézust azért feszítették keresztre, mert Istennek hitte magát. Ezt azonban a Szanhedrin előtti per legegyszerűbb kritikai vizsgálata is kétségessé teszi.

A mű másik zavaró aspektusa az, hogy a pápa által előnyben részesített elveknek ellentmondó szövegekről sohasem történik említés. Például Ratzinger az Újszövetségben elég sok halvány célzást talál Jézus istenségére. Ő ezeket világosnak és bizonyítottaknak tartja. Benedek azonban sohasem említi, hogy Jézus nem engedte magát „jó Mesternek” titulálni, mert a jóság isteni előjog, amelyet nem akart bitorolni. Ezért kijelentette: „Miért nevezel engem jónak? Egyedül az Isten jó” (Mk 10,18). Ratzinger Krisztus-portréjának egy másik ismétlődő témája az, hogy az evangélium a világ minden népének címeztetett. De ebben az esetben úgy fest a dolog, hogy elfelejti idézni Jézusnak azokat a mondásait, amelyek egyenesen megcáfolják Jézus és az apostolok egyetemes küldetését. Az evangéliumi szavak szerint Jézus és apostolai csak Izrael elveszett bárányaihoz küldettek (Mt 10,5–6, 15,24).

Tudtommal én protestáltam először a pápa felvetése ellen, mely szerint a történeti Jézus és a hit Krisztusa azonosak. Azóta mások is visszhangozták ezt az álláspontot. Legjelentősebb közöttük Carlo Maria Martini bíboros, előzőleg a római Institutum

Biblicum rektora és tagja az irányadó Nestle–Aland Görög Újszövetség öt személyből álló kiadóbizottságának. Ratzinger Jézusának párizsi kiadása alkalmával Martini interjú adott a *Corriere della Sera* c. olasz napilapnak, amelynek keretében óvatos és udvarias stílusban több kritikus megjegyzést tett. Figyelmeztetett rá, hogy a pápa nem elismert bibliaszakértő és sohasem volt az újszövetségi szövegek kutatója. Közvetlen kapcsolata az evangéliumok tanulmányozásával több mint negyven évvel ezelőtt megszűnt. Martini megkérdőjelezi a pápa állítását, miszerint János apostol, Zebedeus fia a Negyedik Evangélium szerzője, és azt sem hiszi, hogy Ratzinger Jézus-portréja feltétlenül a legjobb volna. Arra is figyelmeztet, hogy katolikus újszövetség-tudósoknak Ratzinger engedélye ellenére is nehéz lesz majd bírálni a pápa könyvét, vagyis hogy az engedélynek nincs gyakorlati jelentősége.

Nem katolikus tudósok körében a Ratzinger teóriái elleni legrészletesebb támadás Gerd Lüdemann göttingeni professzor *Das Jesusbild des Paptes* („A pápa Jézus-képe”) című kismonográfiájában található. Lüdemann tíz pontban foglalja össze kritikáját. Ezek közül a legfontosabbak a következők: A pápa könyve történettudományi munka. Alaptalan az a tézise, hogy Jánosnak, a legutolsó evangélistának az evangéliuma történetileg megbízható. Lüdemann nem fogadja el, hogy Jézus Istennek tekintette magát, mert véleménye szerint a szövegek, amelyeken e tétel alapul, a második század elejéről származnak, amikor a keresztények nagy többsége már nem zsidó, hanem pogány eredetű volt. A különböző Jézus-portrék sokaságát nem lehet Ratzingerrel a történeti-kritikai módszer gyengeségének tulajdonítani. Ellenkezőleg, ezek azt bizonyítják, hogy a tudományos kutatás folyamatosan fejlődik és állandóan korrigálja magát.

Közelebb a Vatikánhoz, Olaszországban a *Micromega* c. filozófiai folyóirat két száma támadja Ratzinger könyvét. A 2007-es évfolyam 3. számában a főszerkesztő, Paolo Flores d'Arcais közölt egy negyvenöt oldalas kritikát *Gesù e Ratzinger tra storia e dogma* („Jézus és Ratzinger – történelem és dogma között”) címmel. Ugyanitt Daniele Garonne (protestáns teológus), Riccardo Calimani (olasz zsidó történész) és Franco Barbero (katolikus pap, bibliatudós és történész) „L'imbarazzante mediocrità del »Gesù di Ratzinger«”-ról (magyarul: Ratzinger Jézusának zavarba ejtő közepszerúségéről) és „teologia del cucinino”-ról, vagyis „konyhateológiáról” beszélnek. A másik potenciális bomba Martini kardinális kezében van, aki állítólag részletes tanulmányt készít Ratzinger Jézusáról. Ha Benedek pápa valóban meg akarja jelentetni az ígért második kötetet, válaszolnia kell majd a kritikákra.

Végül pedig szeretném hangsúlyozni nézeteltérésemet Joseph Ratzingerrel a történeti Jézus vallásos jelentősége ügyében. A judaizmus és az őskereszténység egész életen át tartó tanulmányozása után és a könyveim által inspirált nagy számú levél fényében arra a meggyőződésre jutottam, hogy a történeti Jézus erőteljes, lelkesítő és mindenképp felett valószínűságos emberi arca még ma is képes mély benyomást kelteni korunk hívőiben és nem hívőiben, főként azokban, akik már nem tudják elfogadni a tradicionális kereszténység Krisztushitét. Noha a tudományos történeti-kritikai biblíamagyarázat részben eltünteteti a misztériumot, amely körülveszi az egyház Krisztusát, mégsem önti ki a kisbabát a fürdővízzel együtt. Benedek pápa aggodalma ellenére a világ szívesen fogadná ezt a valódi Jézust.

[A hegyi beszéd Jézusa] „úgy áll előttünk, ... mint a Tóra prófétái értelmezője, aki nem megszünteti a Tórát, hanem beteljesíti, és éppen azáltal teljesíti be, hogy a történelmileg cselekvő észnek kijelöli felelőssége terét. Így a kereszténységnek is majd újra és újra ki kell dolgoznia és meg kell fogalmaznia a keresztény társadalmi szabályokat, a »keresztény szociális tanítást«. A fejlődés mindenkori új körülményei közepette javítani fog azon, ami korábban létrejött. A Tóra belső szerkezetében, a prófétai kritika általi továbbfejlesztésében, és Jézus mindkettőt folytató üzenetében a kereszténység megtalálja mind a szükséges történeti fejlődéshez nélkülözhetetlen tágas teret, mind pedig azt a szilárd alapot, amely az emberi méltóságot az isteni méltóság felől garantálja.”

XVI. Benedek / Joseph Ratzinger

(A Názáreti Jézus, Budapest, 2007.
Rokay Zoltán fordítása)